

טקטיקת ההסברה של צה"ל לערוצי טלוויזיה ערביים

יונתן גונן

מאמר זה בוחן באילו טקטיקות משתמשים נציגי צה"ל בראיונותיהם לערוצי טלוויזיה ערביים במטרה לשמור על לגיטימיות המאבק עם הפלסטינים ולהצדיק הפעלת כוח במסגרתו. המאמר, המבוסס על מחקר שניתח עשרות ראיונות שערכו רשתות "אל-ג'זירה" ו"אל-ערביה" עם דוברים של צה"ל, מראה כי הם השתמשו בשלוש טקטיקות תוכן מרכזיות להשגת מטרה זאת: הכחשה, התחמקות מאחריות והפחתת מידת התוקפנות הנתפסת של האירוע. כדי להעביר תכנים אלה בצורה משכנעת, השתמשו המראיינים במגוון טקטיקות שיח, כגון הפניית שאלות רטוריות למראיינים ופנייה ישירה לאויב. המאמר מציג ומדגים את הטקטיקות השונות ודן בהשלכותיהן.

מילות מפתח: הסברה, תקשורת ערבית, מלחמה, פלסטינים, דובר צה"ל, טקטיקות שיח ותוכן.

מבוא

נציגי צה"ל נקראים להציג את עמדת ישראל מול דיווחים על הרג פלסטינים חפים מפשע, על שימוש באמצעי לחימה אסורים ועל הפרה של השקט הביטחוני. הם עושים זאת לא רק בפני כלי התקשורת הבין-לאומיים, אלא גם בפני כלי תקשורת ערביים. הופעות מעין אלו בתקשורת נקראות ראיונות חבות (accountability interviews), והם הפכו לנפוצים מאד בשנים האחרונות. ערוצי טלוויזיה כמו "אל-ג'זירה" ו"אל-ערביה" ממהרים להזמין מראיינים המייצגים את צה"ל לראיונות

יונתן גונן הוא דוקטורנט במחלקה לתקשורת באוניברסיטה העברית. מחקריו מתמקדים במגמות בתקשורת הערבית והאיראנית. המחבר מבקש להודות לד"ר זוהר קמפף, מרצה בכיר במחלקה לתקשורת באוניברסיטה העברית, על תרומתו הרבה למחקר זה.

כאלה במהלך אירועים צבאיים, כמו מבצע "עופרת יצוקה", מבצע "עמוד ענן" והפשיטה על הספינה הטורקית "מאווי מרמרה" במאי 2010.

כיצד מתנהלים נציגי צה"ל בראיונות העוסקים באירועים הקשורים בסכסוך הישראלי-פלסטיני? באילו טקטיקות שיח ותוכן הם משתמשים בראיונות לכלי תקשורת ערביים במטרה להצדיק הפעלת כוח ולשמור על לגיטימיות המאבק הישראלי? מאמר זה ישיב, בראש ובראשונה, על שאלות אלו. זאת, נוכח העובדה שעד כה לא נבחנה לעומק התנהלותם של ישראלים המתראיינים לכלי תקשורת המזוהים עם "האויב" הערבי. המאמר מבוסס על מחקר הכולל ניתוח של עשרות ראיונות שנתנו נציגי צה"ל לרשתות טלוויזיה ערביות הן בערבית והן באנגלית, מספק מידע בנוגע לשיטות ההסברה וההצדקה של המרואיינים ושופך אור מזווית שונה מהרגיל על הסכסוך הישראלי-ערבי וההתנהלות התקשורתית במסגרתו. תחילה מציג המאמר את הספרות התיאורטית העוסקת בנושא המחקר, הכוללת ממצאים של מחקרים מרכזיים על התנהלות מרואיינים בראיונות חבות ועל התפתחות הסוגה של ראיונות עם הצד השני לסכסוך. לאחר מכן מפרט המאמר את שיטת המחקר שנבחרה לצורך ניתוח התנהלותם של המרואיינים הישראליים. החלק המרכזי של המאמר כולל את ממצאי המחקר כשהם מסודרים לפי תמות מרכזיות, ולאחריו מובאים דיון בהם, המסקנות הנובעות מהם וסיכום.

בין טקטיקות תוכן לטקטיקות שיח: התנהלות מרואיינים בראיונות חבות

ערוצי חדשות מרבים לערוך ראיונות חבות באירועי משבר וסכסוכים.¹ בראיונות כאלה מתנהל מפגש משודר עם דמות ציבורית הנדרשת להגיב לאירוע או למעשה מסוים, שלרוב מיוחס לאותה דמות או למוסד שאליו היא קשורה. בעוד שהמראיין מעוניין לבחון את הבסיס לאירוע או לפעולה, לעתים תוך קידום סדר יום קבוע מראש, המרואיין מבקש להצדיק אירוע כזה או פעולה כזאת. בראיון החבות הקהל מזדהה פעמים רבות עם המראיין, כאילו היה דובר שלו. המראיין שואל את השאלות לכאורה בשם חלקים מהציבור, וממלא בכך תפקיד המתואר לעתים כ"בית דין של הציבור". המרואיין מצדו מוצג כמנוכר לקהל הצופים.²

בראיונות כאלה יש איום משמעותי על התדמית של המרואיין.³ שימור התדמית החיובית בראיונות הוא מטרה מרכזית של המרואיינים המייצגים גוף מסוים, כמו צבא או ממשל, ולכן חשוב להם שדבריהם לא יבוקרו מצד המראיין או ייקטעו על ידיו. חוקרים שונים, בהם בנויט,⁴ ניסו להציג מודלים לתיקון תדמית במצבי משבר, הכוללים מגוון של אפשרויות התבטאות – מהכחשה ועד התנצלות. כדי לתת לגיטימציה לאירועים שבגינם קיים איום על תדמיתם של מרואיינים, הם

משתמשים במה שהוגדר במחקר כ"סגנון דיבור הגנתי"⁵, כלומר שימוש מועט באמוציות והצדקה של אלימות רק במידה מצומצמת.

המוראיינים צריכים להשתמש בטקטיקות שיח שונות כדי להעביר בצורה ברורה ומשכנעת מסרים הנוגעים לתדמית וללגיטימציה. חוקרי תקשורת העוסקים בניתוח טקטיקות השיח מצאו כי בולטות ביניהן הטקטיקה של התחמקויות המוראיינים מאמירה חד-משמעית, הטקטיקה של תקיפת המראיין בגין השאלה ששאל, וכן תופעות כמו חזרה על ביטויים והדגשתם והפניית שאלות למראיין.⁶

ראיונות עם "האויב" – דרמה פוליטית בזעיר אנפין

ראיונות עם "האויב" היו מאורע נדיר מאד לפני הקמת רשתות הטלוויזיה הבין-לאומיות. המשטרים ששלטו בתחנות הטלוויזיה המקומיות הקשו עליהן לקיים מגע תקשורתי כלשהו עם אלה שהוגדרו "האויב". התפתחות של טכנולוגיות מדיה חדשות באמצע שנות התשעים של המאה העשרים והרחבת טווח השידור אל מעבר לגבולות הלאומיים שינו את כללי העיתונות הלאומית. ערוצים החלו לשדר לאורך כל שעות היממה ולהתחרות על תשומת לב הצופים, ושליטת הממשלה בהם הצטמצמה באופן דרמטי. כדי להעניק לצופים השקפת עולם אלטרנטיבית נתנו הערוצים במה גם לאויבים, עד שהצגתם הפכה לפרקטיקה נפוצה.⁷ דוגמאות לכך הן הראיון של נשיא עיראק, סדאם חוסיין, ב־CBS זמן קצר לפני הפלישה האמריקאית לעיראק ב־2003 והראיון של יושב ראש הרשות הפלסטינית דאז, יאסר ערפאת, בערוץ 1 הישראלי במהלך האינתיפאדה השנייה. עם עליית חשיבותם של ערוצי הטלוויזיה הגלובליים בערבית, השתרש נוהג דומה גם בגופי מדיה אלה. המחקרים הנוגעים לראיונות עם האויב מתמקדים באופי הראיון, בהתנהגותם המקצועית של העיתונאים המראיינים ובדינמיקה שנוצרת בין עיתונאים אלה ובין המוראיינים.⁸ המחקרים מראים כי בראיון עם "האויב" חלה הקצנה בגילויי הלעומתיות. הלעומתיות המקצועית, המתבטאת בשאלות מאתגרות למראיין, הופכת במקרים אלה להתקפה ישירה עליו ועל כל מה שהוא מייצג. האירוע של "לראיין את האויב" הוא, אפוא, תת־סוגה בעלת מאפיינים ייחודיים – מעין דרמה פוליטית בזעיר אנפין – יותר מאשר ראיון חדשותי. לכן, אירוע כזה מעורר לעתים קרובות דיונים לוהטים, ואף שערוריות, בזירה הציבורית. קהלים מקומיים וממשלתיים מוצאים ראיונות אלה כבעייתיים ואף כבלתי מתקבלים על הדעת.⁹ אפשר להניח שהערך החדשותי העיקרי בראיונות עם "האויב" טמון בעצם התרחשותם ובהיותם שיחה עם הצד האחר. למעשה, כאשר לא מתקיים משא ומתן דיפלומטי, ממלאים עיתונאים בראיונות כאלה את חלקם של הפוליטיקאים. לדיבור עם "האויב" יש אז פוטנציאל של הרגעת המתיחות בין הצדדים הנלחמים. ראיונות כאלה יכולים אמנם לשמש להצפת עמדה עוינת על שורשי הסכסוך, אך

לעתים גם לשרטט פתרון פוטנציאלי שלו ולשמש כסימולציה לדרכים אפשריות לניהול משא ומתן להשגתו. עם זאת, התפאורה הלא רגילה שבה ראיונות כאלה מתקיימים מחלישה את יכולתו של העיתונאי המראיין לגשר בין הצדדים. יתר על כן, הלחצים המופעלים על המראיינים מובילים אותם לנקוט סגנון חורג באופן משמעותי מהסגנון הננקט בראיונות רגילים במהדורות החדשות. בראיונות עם "האויב" נוטים המראיינים להיגרר לאחד הקצוות הקיצוניים – עוינות כלפי המרואיין או כבוד יתר, המעניק למרואיין כוח רב.¹⁰ ככלל, ראיונות עם "האויב" נוטים להפוך לעימות אמוציונלי שבו, במקום להאזין אחד לשני, כל צד מנסה להיות המנצח.

"כתבנו בצבא הישראלי": ישראלים בתקשורת הערבית המשודרת

דימויה של ישראל בתחנות הטלוויזיה הערביות הוא שלילי מאד. הישראלים מוצגים לעתים בדומה לדרך שבה גרמניה הציגה אותם בשנות השלושים של המאה העשרים. רשת "אל-ג'זירה", למשל, רואה את ישראל כמי שאשמה בחלק מהתחלואות של העולם הערבי, וזו בין הסיבות לכך שהיא מתעניינת בהתרחשויות בה ומקיימת ראיונות עם ישראלים. למרות שרשתות ערביות כבר שידרו בעבר ראיונות עם ישראלים, "אל-ג'זירה" הייתה הרשת הערבית הראשונה שקיימה ראיונות עם נציגים מן הדרג הגבוה ביותר של הממשל הישראלי, כמו שמעון פרס ואהוד ברק. רבים בעולם הערבי הופתעו מראיונות אלה של "אל-ג'זירה",¹¹ היו מי שמתחו עליה ביקורת בשל כך, והיו כאלה שהרחיקו לכת ואף טענו כי היא "שלוחה של המודיעין הישראלי".¹²

רשתות השידור הערביות מגבירות את סיקורן בעתות הסלמה בסכסוך הערבי-ישראלי ומציגות אז קו אנטי-ישראלי ברור. צה"ל, משרד ראש הממשלה ומשרד החוץ החליטו בשל כך להעמיד מולן דוברים מיוחדים, שתפקידם הוא להסביר בערבית (או באנגלית) רהוטה את המדיניות הישראליות ליותר ממאה מיליון צופים וקוראים בעולם הערבי. הדוברים הישראליים בערבית מקיימים ראיונות עם כ-12 תחנות שידור ערביות, בהן "אל-ג'זירה" ו"אל-ערביה".¹³

אחד הדוברים הישראליים בשפה הערבית המרבה להופיע בשידורי התחנות הערביות הוא נציג דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, שאף זכה בקרב עובדי רשת "אל-ג'זירה" לכינוי האירוני "כתבנו בצבא הישראלי".¹⁴ אדרעי קיים בשבע השנים שמאז מלחמת לבנון השנייה ועד 2013 קרוב לאלפיים ראיונות עם כלי תקשורת ערביים, כאלף מתוכם במלחמת לבנון השנייה ובמבצע "עופרת יצוקה". לפחות רבע מהראיונות ניתנו לרשתות "אל-ג'זירה" ו"אל-ערביה".¹⁵ דוברת נוספת של חטיבת דובר צה"ל, אביטל ליבוביץ', התראיינה לערוצי טלוויזיה ערביים באנגלית.

אדרעי וליבוביץ' אינם מוזמנים לראיונות ארוכים באולפן ואינם מקיימים דו־שיח עם מראייניהם, אלא מתוחקרים מרחוק במשך כשלוש דקות וחצי במוצטע.¹⁶

מתודולוגיית המחקר

המחקר עליו מבוסס מאמר זה ניתח שיח איכותני ותוכן של ראיונות שקיימו נציגי צה"ל עם רשתות טלוויזיה ערביות. במסגרת זו נבחרו ראיונות עם נציגי צה"ל, שנערכו בשלושה ערוצי טלוויזיה בין־ערביים מרכזיים המראיינים ישראלים – "אל־ערביה", "אל־ג'זירה" ו"אל־ג'זירה" באנגלית – ודנו באירועים אלימים בסכסוך הישראלי־פלסטיני. הרוב המכריע של הראיונות שנותרו נעשה במהלך ימי הסלמה או לחימה, כמו מבצע "עמוד ענן", מבצע "עופרת יצוקה", אירועי המשט הטורקי לעזה, אירועי "יום הנכסה" וכדומה. הראיונות נעשו כמקובל מרחוק, במסך מפוצל המשדר מאולפן התחנה מצד אחד ומאולפן בירושלים או בתל אביב בו יושב המראיין מצד שני. הראיונות נלקחו מתוך ממשקי סרטונים באינטרנט, ובעיקר ב"י־טיוב", אליהם הם הועלו על ידי תחנות הטלוויזיה הערביות, או על ידי הדוברים הישראליים, או על ידי גורמים אחרים. העלאתם של חלק מהסרטונים נובעת, ללא ספק, מאינטרס של הגורם המעלה, דבר שעשוי לפגוע במהימנות ממצאי המחקר. עם זאת, העובדה שמדובר בראיונות שהועלו על ידי מספר גורמים שעמדותיהם שונות ומנוגדות, עשויה לאזן ולרכך במידת מה בעיה זו.

הראיונות תומללו מערבית לעברית, תוך שימת דגש על תופעות בשיח המדיה ועל מאפייני שיח בתרבות הערבית. לאחר התמלול אותרו תמות תוכן ושיח מרכזיות החוזרות על עצמן. שתי השאלות המרכזיות בבסיס הניתוח היו: באילו תכנים ודרכי התייחסות משתמשים המראיינים כדי להצדיק את הפעלת הכוח מצד ישראל, ואילו שיטות שיח הם נוקטים כדי להעביר את המסר שלהם לציבור העוין. התשובות לשתי שאלות אלו מוצגות לפי שתי קטגוריות על מרכזיות – טקטיקות תוכן וטקטיקות שיח. טקטיקות התוכן מתמקדות בתכנים המשמשים את הדוברים להעברת מסריהם. טקטיקות השיח מתמקדות בשיטות השיח וההתנהלות של הדוברים לצורך הצגת מסריהם, כגון חזרה על מסר, שימוש במונחים מהתרבות הערבית והעלאת שאלות מצד המראיינים.

טקטיקות תוכן

בראיונות רבים הכחישו המראיינים כי ישראל ביצעה מעשים שהמראיין או "האויב" הפלסטיני ייחס לה.¹⁷ כך, למשל, הכחיש נציג דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, כי במבצע "עמוד ענן" ישראל הבטיחה לפלסטינים ש"תעשה להם שואה", כי חיל האוויר הפציץ באותו מבצע בית ספר ברצועת עזה וכי צה"ל ביצע תקיפה באזור במהלך ביקור שערך בו ראש ממשלת מצרים.¹⁸ בחלק מהראיונות התבטאה

ההכחשה בטענה של הדוברים הישראליים כי גורם אחר אחראי לתוצאה. לעתים הם גם רמזו כי הסיבה למות אזרחים ברצועת עזה היא החלטתו של "האויב" (חמאס) להשתמש בהם כ"מגנים אנושיים" או לבצע שיגורי רקטות מתוך שטח מאוכלס. כך, למשל, נציגת דובר צה"ל באנגליה, אביטל ליבוביץ', הדגישה כי חמאס מחזיק את הציוד הצבאי שלו בתוך מסגדים.¹⁹

בראיון שהעניק אביחי אדרעי לרשת "אל-ג'זירה" במהלך מבצע "עופרת יצוקה" ניתן היה למצוא את שני סוגי הכחשה – הכחשה פשוטה והעברת האשמה אל הצד השני. כך, למשל, כשנשאל אדרעי מדוע צה"ל תוקף גורמי סיוע ורפואה ברצועת עזה, הוא הכחיש את הדבר ורמז שייתכן ומדובר בירי פלסטיני טועה.²⁰

ברוב הראיונות הצדיקו המרואיינים את השימוש שעשתה ישראל בכוח בכך ש"האויב" הוא זה שהחל את המערכה וישראל פשוט הגיבה לפרובוקציה מצדו. כאשר נציג דובר צה"ל בערבית נשאל על ידי המראיין לגבי הסיבות למותם של פעילים במשט הטורקי לרצועת עזה, הוא השיב: "האנשים שהיו עליה [על הספינה 'מאווי מרמרה'] תכננו להתעמת עם חיילינו, לתקוף אותם בברבריות, לחטוף את אקדחיהם ולירות עליהם. הם אלה שנושאים במלוא האחריות".²¹ לעתים אימו הדוברים הישראליים כי פרובוקציה עתידית של האויב תגרור תגובה מצד ישראל: "תקיפה תיענה בתקיפה" ו"שקט ייענה בשקט". אביחי אדרעי אמר בהקשר דומה ל"אל-ג'זירה" במהלך מבצע "עמוד ענן": "חמאס ספג מכה קשה מאד מהמבצע שלנו, ויקבל עוד מכות אם יימשכו התקיפות ברקטות".²²

המרואיינים הישראליים לא הרבו להצדיק פעולה צבאית שהשתבשה באמצעות הצגת טענה שכוונת הפעולה הייתה טובה. עם זאת, בראיונות שונים הם רמזו כי פעולות צה"ל משרתות את עמו של "האויב", כלומר את העם הפלסטיני. כחלק מטיעון זה הם אף הוסיפו בכמה מהראיונות כי העם הפלסטיני אינו האויב של ישראל, וכי האויבים שלה הם "הטרוריסטים".

בראיונות רבים הדגישו הדוברים הישראליים תכונות טובות או מעשים חיוביים של מדינת ישראל, וזאת במטרה לחזק את התחושות החיוביות של קהל הצופים כלפיה ולהפחית את רגשותיהם השליליים ביחס לפעולה שעשתה. בחלק מהראיונות ציינו המרואיינים כי ישראל מציבה בראש מעייניה את ההימנעות מפגיעה באזרחים, תוך שהשתמשו במונח "דיוק כירורגי". אביטל ליבוביץ' אמרה באחד מהראיונות: "כאשר ישראל תוקפת ארגוני טרור בתוך עזה, היא אינה מכוונת לאזרחים".²³

הדוברים הישראליים גם הדגישו תכונות חיוביות של ישראל, כמו היותה מדינה דמוקרטית ומוסרית ופועלת בהתאם לחוק הבין-לאומי. במספר ראיונות הם אף הזכירו מעשים חיוביים ספציפיים שלה, כמו תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה בשנת 2005 ופתיחת המעברים אליה, שהוזכרו פעמים רבות.²⁴ פעילותה של

ישראל בהתאם לחוק הבין-לאומי צוינה תוך הדגשה כי אותו חוק אינו מיושם על ידי "האויב" ועל ידי מדינות ערב. כשנשאלה אביטל ליבוביץ' האם ישראל משתמשת בזרזון לבן בהפצצות בעזה, היא השיבה כי "צה"ל משתמש בתחמושת לפי החוק הבין-לאומי".²⁵

באחד הראיונות נשאל אביחי אדרעי מדוע ישראל אינה מאפשרת לתקשורת הזרה לסקר בחופשיות את מבצע "עופרת יצוקה". תשובתו הייתה כי דווקא בזכות חופש העיתונות בישראל יכול הערוץ המראיין, "אל-ג'זירה", לסקר את אירועי המבצע: "העיתונות הזרה בישראל יכולה לסקר באופן חופשי את המלחמה, את המבצע הצבאי הזה. הכתב שלכם נמצא בגבול ישראל ורצועת עזה. כיצד פועל השידור הישיר הזה כל יום אם ישראל אוסרת לעשות זאת?"²⁶

טקטיקה נוספת בה נעשה שימוש לצורך הפחתת התוקפנות הנתפסת של האירוע התבטאה בטיעון כי הפעולה אינה חמורה כפי שהוא מוצגת. ישראל הוצגה על ידי המרואיינים כמי ששואפת, ומצלחה, לגרום נזק נמוך ככל האפשר בנפש בצד של האויב. כך, נציגת דובר צה"ל באנגלית הבהירה בהקשר זה כי ישראל תקפה במבצע "עמוד ענן" מאות יעדים ברצועת עזה, ובכל זאת מספר ההרוגים שם היה נמוך יחסית.²⁷

בכשליש מהראיונות הסבירו הדוברים הישראליים כי אף מדינה בעולם לא הייתה יושבת בחיבוק ידיים אם הייתה במצבה של ישראל. בכמחצית מהראיונות הם הצדיקו את מעשיה של ישראל בטיעון שבכך היא מגנה על אזרחיה. פעם אחר פעם הסבירו המרואיינים כי ישראל אינה יכולה לשתוק נוכח תקיפות האויב ומצוקות אזרחיה. באחד מראיונותיו במבצע "עופרת יצוקה" תהה אביחי אדרעי: "יש מאות טילים שנפלו רק בימים האחרונים על ראשי ילדינו, נשינו, זקנינו וגברינו. האם ייתכן שלא נגן על אזרחינו? האם ייתכן שהמצב בעזה יימשך כפי שהוא, בעוד שהדרום הישראלי ייפגע?"²⁸ את חשיבות ההגנה על אזרחי ישראל הציגו הדוברים לעתים תוך הזכרת החיים הקשים בדרום המדינה בצל ירי הרקטות מרצועת עזה. בכך הם ניסו להראות כי לא רק תושבי עזה סובלים מהלחימה. אביטל ליבוביץ' הסבירה במהלך מבצע "עמוד ענן" כי תושבים רבים בישראל "נאלצים לישון במקלטים לילות רבים" כתוצאה מהטילים שמשגר חמאס.²⁹ "יצאנו למבצע כדי להגן על אזרחי ישראל", אמרה בראיון אחר.³⁰

ברוב הראיונות תקפו הדוברים הישראליים את הגורם שהטיח בו האשמות, בין אם היה זה גורם פלסטיני או בין-לאומי ובין אם היה זה המראיין עצמו. פעמים רבות האשימו המרואיינים את "האויב" בשימוש בתעמולה שקרית ובהפצת שקרים. לדוגמה, לאחר שחמאס טען כי הפיל מטוס קרב ישראלי במבצע "עמוד ענן", הבהיר אביחי אדרעי: "זהו טרור תעמולתי המגיע כחלק מהשקרים החוזרים ונשנים של חמאס, אשר התרגלנו לשמוע אותם יומם וליל".³¹ אביטל ליבוביץ', שנשאלה על

"פשעי מלחמה" שישראל ביצעה לכאורה בעזה, הגיבה כי מדובר ב"מניפולציות" של חמאס.³² הדוברים הישראליים גם הסבירו למראייניהם, לעתים תוך הפגנת ידע ביחסי הכוחות בעולם הערבי, כי חמאס אינו זוכה לתמיכה במערכה נגד ישראל, לא רק מצד הקהילה הבין-לאומית, אלא גם לא מצד גורמים ערביים ואסלאמיים, ואפילו לא מצד גורמים בזירה הפלסטינית. אביחי אדרעי גם ציין כי ארגוני הטרור ברצועת עזה מסכנים לא רק את ישראל.³³

המרואיינים הישראליים האשימו לא פעם את המראיין או את הערוץ המראיין בחוסר ניטרליות ובהצגת מידע לא נכון. כך, למשל, בתגובה לטענתה של מראיית ב"א-ג'זירה" כי ישראל אינה מתנצלת על הרג אזרחים בעזה, תקף אותה אדרעי: "אימאן, נראה שאת לא עוקבת אחר החדשות. בכל פעם שיש טעות ובכל פעם שנופל מי שאינו מעורב בפעילות עוינת נגד ישראל, אנו בצה"ל, ואני בראש הדוברים בשם צה"ל בעיתונות הערבית, אומרים תמיד שישראל מצטערת על מותו של כל אזרח פלסטיני שאינו מארגוני הטרור".³⁴ השימוש האינטימי של אדרעי בשמה הפרטי של המראיית עשוי להתפרש כנושא מסר של ידידות, או לחילופין – מסר של התנשאות שהינו חלק מ"תקיפת התוקף". באותו ראיון שאלה המראיית את אדרעי האם האסטרטגיה שישראל נוקטת היא הרג ילדים, וזה השיב במתקפת נגד משלו: "זה מצחיק אותי, אימאן, כאשר את אומרת שהמטרה של המבצע הזה היא ילדים. מספר קטן של ילדים נפלו, ואנו מצטערים על כך, ואילו ארגוני הטרור האחרים ברצועה יורים טילים כדי להרוג כל מי שהוא ישראלי".³⁵ פעמים מעטות בלבד התנצלו המרואיינים על פעולה שיוחסה למדינת ישראל שבה נפגעו ילדים, כפי שהתנצל אביחי אדרעי בציטוט דלעיל.

טקטיקות שיח של המרואיין³⁶

בחלק גדול מהראיונות תיקנו המרואיינים הישראלים מידע שהביא המראיין או ביקשו ממנו להביא ראיות לדבריו. אפשר לקשר צעד זה לקטגוריה של "תקיפת התוקף" שהוזכרה לעיל. לעתים לא הסכימו המרואיינים עם ההגדרות שהעניקו המרואיינים למונח מסוים. לדוגמה, בראיון שעסק בפשיטת לוחמי צה"ל על הספינה "מאווי מרמרה", נציג דובר צה"ל בערבית והמראיית מערוץ "א-לג'זירה" נתנו הגדרות שונות למונח "הגנה עצמית":

אביחי אדרעי: מי שהיה עליה [על הספינה] תכנן להתעמת עם חיילינו, לתקוף אותם בברבריות, לחטוף את אקדחיהם ולירות עליהם.

מראיית: מה שישראל מכנה הגנה עצמית דורש – כפי שמודלף מדוחות רפואיים – ירי של שלושים כדורים לעבר אדם אחד? האם זו הגנה עצמית? אביחי אדרעי: ראשית, הגנה עצמית, בכל המילים ובכל המושגים הצבאיים, קובעת שכשחייל חש שישנה סכנה אמתית לחייו, אז זכותו לפגוע במקור האיום. זה מה שקרה באמת.

במקרה זה, המראיית אינה מסכימה עם דברי אדרעי לפיהם מה שבוצע על הספינה היה הגנה עצמית, ואילו הוא מגדיר בפניה מהי הגנה עצמית בלקסיקון הצבאי העולמי.

בכחצית מהראיונות הפנו המרואיינים הישראליים שאלות למראיינים עצמם, כמעין היפוך תפקידים שבו המרואיין מנסה לעצמו את תפקיד של מקצה התור. השאלות שהציג המרואיין הישראלי למראיין שלו במצבים אלה לבשו שתי צורות שונות – שאלות פשוטות ושאלות רטוריות – ולפעמים השואל אף סיפק תשובה לשאלתו. בכמה מקרים ביקשו המרואיינים מהמראיין להפנות שאלה דומה ל"אויב", או פנו ישירות ל"אויב" בבקשה שישב על אותה השאלה או על שאלה דומה. אביחי אדרעי שאל, לדוגמה, את מראיינו: "מדוע לדעתך כל מנהיגי חמאס מתחבאים במסגדים ובתוך בתי החולים? מדוע? מפני שהם יודעים שישראל לא תתקיף אזורים אלה".³⁷

בחלק מהראיונות הביע המרואיין כעס על כך שהמראיין לא נתן לו אפשרות להשלים את דבריו: "אם היית נותנת לי אפשרות להשלים את המשפט, הייתי מציג את כל הסיפור", אמר אדרעי לאחת המראיינות שלו לאחר שזו התפרצה לדבריו בנושא חיסול של בכיר פלסטיני ברצועת עזה. אותה מראיית המשיכה להתפרץ לדבריו של אדרעי במהלך הראיון, עד שהוא אמר לה: "אני מבקש פעם נוספת שתינתן לי הזכות להגיב על השאלות שמוצגות לי. אני לא אברח ולא אתעלם מאף שאלה".³⁸

טקטיקה מעניינת בה השתמשו המרואיינים לביסוס דבריהם הייתה שימוש בתכנים ששירד הערוץ המראיין. שימוש כזה נחשב למהימן יותר ומקשה על המראיינים לתקוף את דברי המרואיין. אביחי אדרעי ניסה, למשל, להדגים באחד מראיונותיו, באמצעות תכנים שהובאו ברשת המראיית, כיצד פעילי חמאס מסתתרים בתוך אוכלוסייה אזרחית ומשתמשים בתושבים חפים מפשע כמגנים אנושיים: "האם ראית את התמונה שהראיתם ב'אל-ג'זירה' לפני כמה ימים, של ילדים המקיפים את אחד מלוחמי ההתנגדות, במירכאות כפולות, כשהוא יורה טיל נגד טנקים?".³⁹ במקרה זה ניסה אדרעי להראות שיתכן שחמאס הוא שגרם לפציעת גורמי רפואה בעזה. כן ביקש להבהיר כי הוא השתמש במונח "מירכאות כפולות" כאות לאי-הסכמתו להגדרה של פעיל חמאס כ"לוחם התנגדות". אדרעי גם הפעיל באותו ראיון כמה טכניקות שכבר הוזכרו לעיל, כמו הפניית שאלה למראיין והעברת האשמה לאויב.

בכ-29 אחוזים מהראיונות השתמשו המרואיינים הישראליים בביטויים, פתגמים או צירופי מילים הנפוצים בתרבות הערבית. שני צירופים בלטו במיוחד: "אהלן וסהלן" והפתגם הערבי "הכה אותי ובכה, הקדים אותי והתלונן". אביחי אדרעי השתמש בפתגם זה בראיון שהעניק במהלך מבצע "עמוד ענן": "ישראל

יצאה למבצע 'עמוד ענן' לאחר שפלגי הטרור, ובראשם תנועת חמאס, שיגרו 130 רקטות אל שטחי ישראל בדרום. לכן, צבא ההגנה לישראל נגרר ונאלץ להתחיל את המבצע הצבאי הזה. כעת, משהופנו האש והתקיפות האוויריות לעבר תנועת חמאס [...], החלו בתנועת חמאס להגיד 'אנחנו לא התחלנו במבצע. ישראל היא שהתחילה'. חמאס מתנהל כמו במשל 'הכה אותי ובכה, הקדים אותי והתלונן', ונושא באחריות להשלכות של פעולות הטרור שלו".⁴⁰

המרואיינים הישראליים ניסו לעתים להבליט את המסר שלהם באמצעות מילות הדגשה. אביחי אדרעי אמר במהלך ראיון ל"אל-ג'זירה":⁴¹ "אנו אומרים: אנו לא רוצים עוד הסלמה". השימוש במילים "אנו אומרים" נועד במקרה זה להפנות את תשומת הלב לדברים הבאים שהדובר עומד להגיד – כי ישראל אינה מעוניינת בהסלמה. נציגת דובר צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', השתמשה גם היא בטכניקה דומה בראיון שהעניקה במבצע "עמוד ענן": "אני רק יודעת דבר אחד: אנחנו כאן כדי לגרום נזק קשה ליכולות הטרור של כמה שיותר ארגוני טרור בתוך עזה, כולל חמאס, כדי שנוכל לחיות בשקט בבתים שלנו".⁴²

בראיונות שונים חזרו הדוברים הישראליים כמה פעמים על אותו מסר, וזאת כדי להפגין נוכחות רטורית ולהטמיע את הדברים שרצו להעביר. לעתים אף ביקש המרואיין לחזור על דבריו תוך שימוש בביטויי חזרה, כפי שעשה למשל אביחי אדרעי במהלך אירועי המשט הטורקי: "כפי שאמרתי, ואני חוזר על כך: יש ממשלה בישראל. יש ראש ממשלה ויש דרג קבלת החלטות שהחליט למנוע מהספינות האלו לפרוץ את המצור הימי המוטל על רצועת עזה".⁴³

בכמה מהראיונות הביאו הדוברים ראיות ויזואליות כתמיכה בדבריהם. המקרה הבולט ביותר היה בראיון של אביחי אדרעי לרשת "אל-ג'זירה", במהלכו הוא שלף שורה של דפים ובהם תמונות המעידות כי חמאס משגר טילים מתוך שטח מאוכלס. אדרעי נשאל האם בעיני ישראל מותר להרוג אזרחים ברצועת עזה, ובתשובה לכך ניסה להראות למראיין, באמצעות התמונות, כי חמאס הוא זה שאינו מוסרי: "אם תרצה, יש כאן אלפי תמונות של מסגדים, בתי קברות, בהם נעשה שימוש לשיגורים [...] אם אתה רוצה, אנו נקדיש מהדורה מלאה להצגת כל תמונות צה"ל, שהן תמונות ממקורות פלסטיניים וסוכנויות ידיעות שקיבצתי. אציג לך [אותן] ונבחן מי יותר מוסרי – צה"ל או תנועת חמאס?"⁴⁴

כפי שניתן לראות בדוגמאות הקודמות, ברוב המוחלט של הראיונות השתמש המרואיין בדיבור בגוף ראשון רבים, ובעיקר במילים כמו "שלנו" ו"אנחנו". מילים מסוג זה מתייחסות לא רק אל הממשלה או הצבא שבשם מדברים הדוברים, אלא גם אל כלל הציבור הישראלי שבשמו גופים אלה פועלים. בחלק מהראיונות השתמשו המרואיינים גם במילה "אתם" בהתייחסם לערוץ המראיין או לכלי התקשורת הערביים באופן כללי, או במילה "הם" לציון "האויב".

בכ-23 אחוזים מהראיונות ביקשו המרואיינים להפנות מסר ישיר ל"אויב" או לעמו. בראיון שהעניק אביחי אדרעי במבצע "עופרת יצוקה" הוא פנה למנהיגי חמאס ואמר: "כעת, התעוררו מאשלותיכם. קבלו את התגובה הישראלית וכעת חשבו מחדש: מהו העתיד? האם אתם רוצים שפיכות דמים? האם אתם רוצים מעגל של מלחמה ואלומות? מדוע שלא תפסיקו את הפעולות הללו שאין להן תועלת? אהלן וסהלן!"⁴⁵

בצד התקשורת המילולית, הכוללת את המשמעות התוכנית והסמנטית של המסרים, יש בכל הופעה בטלוויזיה השפעה מכרעת גם לתקשורת הלא מילולית. תנועות הגוף היו חלק בלתי נפרד מהראיונות השונים שהעניקו הדוברים הישראליים, וחלקן סייעו להם להעביר את מסריהם. המסרים המילוליים של המרואיינים שביקשו לערער על עמדת "האויב" קיבלו לעתים חיזוק גם במסרים לא מילוליים כמו תנועות האשמה בידיים, תנועות חיתוך חדות ומבט חודר. עם זאת, לעתים שפת הגוף של המרואיינים העבירה מסרים לא מילוליים שלא עלו בקנה אחד עם המסרים המילוליים שביקשו להעביר.

בראיונות רבים ניתן היה לחוש בקור הרוח של המרואיינים ובהיעדר לחץ עליהם, ובחלק מהראיונות הם אף חייכו. יש לציין כי שני הדוברים מטעם צה"ל, ליבוביץ' ואדרעי, הופיעו בראיונות בצורה רשמית, במדים, כחלק מהשירות הצבאי שלהם וכמי שמייצגים את צה"ל.

כאשר המרואיינים חשו כי תשובותיהם עלולות לעורר קושי ולפגוע בדימוי שלהם ושל ישראל, הם ניסו לעתים להתחמק מהשאלות, לספק תשובות רבות משמעות או תשובות חלקיות, או להסיט את נושא הדיון. אחת הדוגמאות המעניינות להתחמקות כזאת היא ראיון שהעניקה אביטל ליבוביץ' לערוץ "אל-ג'זירה" באנגלית בזמן מבצע "עופרת יצוקה".⁴⁶ ליבוביץ' נשאלה שוב ושוב על ידי המראיין האם ישראל משתמשת בזרחה, וניסתה להתחמק לפחות שש פעמים מתשובה ישירה, כשהיא מדגישה כי צה"ל לא מפרט את כלי הנשק בהם הוא משתמש וכי ישראל פועלת בהתאם לחוק הביין-לאומי.

כדי למנוע מצב שבו המראיין והצופים מבחינים בהתחמקות, ניסו המרואיינים הישראלים במקרים רבים להראות שאין בכוונתם להתחמק מתשובות. כך, למשל, אביטל ליבוביץ' הבהירה כי צה"ל אינו מסתיר מידע וכי הוא פועל בשקיפות. אביחי אדרעי אף השתמש במילים "אגיד לכם בכנות...", אולי מחשש כי דבריו יתפסו כהתחמקות או כשקר.

סיכום ומסקנות

מאמר זה מספק הצצה מחקרית ראשונה לראיונות של נציגי צה"ל לכלי תקשורת ערביים. המאמר מנתח ראיונות שלהם לרשתות טלוויזיה ערביות, מתוך כוונה

לבחון את הדרך בה המרואיינים פועלים להצדקת פעולותיה הצבאיות של ישראל אל מול הפלסטינים ותומכיהם. המאמר מציג שורה של טקטיקות שיח ותוכן בהן משתמשים המרואיינים לצורך הצדקת הפעלת הכוח על ידי ישראל בסכסוך עם הפלסטינים.

המרואיינים הישראליים על ידי כלי תקשורת ערביים הועלו לשידור בעיקר בסיטואציות של משבר, כאשר תדמיתה של ישראל נמצאה בסכנה. הם ניסו לתקן תדמית זאת או לפחות למנוע את חיזוק הפן השלילי שלה. לשם כך הם השתמשו בשלוש טקטיקות תוכן מרכזיות: הכחשת המעשים שיוחסו לישראל ו/או הטלת האשמה על גורם עוין; התחמקות מאחריות, תוך הבלטת פרובוקציות של האויב והדגשת תכונות ומעשים חיוביים של ישראל; הפחתת מידת התוקפנות הנתפסת של האירוע, תוך הבלטת הסבל בעורף הישראלי והתעמולה השקרית של האויב. המרואיינים השתמשו בכמה טקטיקות שיח מרכזיות כדי להעביר אותם מסרים תקיפים בצורה ברורה ומשכנעת, ללא הזדקקות לוויכוח לעומתי. אחת מטקטיקות השיח המעניינות הייתה הפניית שאלות למראיינים, במעין היפוך תפקידים שבו המרואיין מנכס לעצמו את תפקיד הקצאת התור. הם עשו זאת למרות שעל המרואיין מוטלת החובה לענות על השאלות ואין מצפים ממנו ליזום שאלות או להעלות נושאים משלו. השאלות שהציגו המרואיינים הישראליים בפני מראייניהם לבשו שתי צורות שונות – שאלות פשוטות ושאלות רטוריות.

טקטיקת שיח מעניינת נוספת בה השתמשו המרואיינים לביסוס דבריהם הייתה שימוש בתכנים ששידר הערוץ המראיין עצמו. המרואיינים הישראליים הפגינו ידע בשידורי אותו ערוץ ועשו שימוש בדבריהם של כתב הערוץ או המראיין, שבהם היה כלול מידע שעשוי היה להציג את ישראל באור חיובי. שימוש כזה בתכני הערוץ נחשב למהימן יותר, שכן המראיין מתקשה להכחישם מצד אחד ולתקוף בגינם את דברי המרואיינים מצד שני.

טקטיקה מעניינת אחרת שהתגלתה במחקר היא שימוש בביטויים, בפתגמים או בצירופי מילים הנפוצים בתרבות הערבית, כגון "אהלן וסהלן". בכך ניסה הדובר הישראלי לפנות לקהל היעד בשפת תרבותו. בנוסף, המרואיינים הישראליים ניסו לעתים להבליט את המסר באמצעות מילות הדגשה כמו "בוא נבהיר את הדברים..." או על ידי חזרה על ביטויים. ברוב המוחלט של הראיונות השתמשו המרואיינים הישראליים בדיבור בגוף ראשון רבים, ובעיקר במילים "שלנו" ו"אנחנו", המתייחסות לא רק לממשלה או לצבא שבשם מדברים הדוברים, אלא גם לכלל הציבור הישראלי. בחלק מהראיונות השתמשו המרואיינים במילה "אתם" בהתייחסם לערוץ המראיין או לכלי התקשורת הערביים באופן כללי, או במילה "הם" לציון "האויב". זהו חיזוק של הדיכוטומיה בין הצדדים, שרק מנציח את היריבות ביניהם. בראיונות אחרים ביקשו המרואיינים להפנות מסר ישיר ל"אויב",

לעמו או לצופים. בכך הם ניסו לנצל את ההזדמנות כדי לפנות אל "האויב", וזאת בהיעדר ערוץ תקשורת ישיר אתו או יכולת לנהל עמו משא ומתן.

כאשר המרואיינים חשו כי תשובותיהם עלולות לעורר קושי ולפגוע בדימוי שלהם ושל ישראל, הם ניסו לעתים להתחמק מהשאלות, לספק תשובה רב-משמעית או חלקית או להסיט את נושא הדיון. בחלק ניכר מהראיונות התחמקו הדוברים הישראליים מלפחות אחת מן השאלות שהוצגו בפניהם. כדי למנוע מצב שבו המראיין והצופים יבחינו בהתחמקות, הם הצהירו במקרים רבים כי אין בכוונתם להתחמק מתשובות וכי הם מדברים בכנות. לשם כך, הם ניסו לפנות בתואר כבוד למראיין ("אדוני היקר") או ליצור אינטימיות אתו באמצעות שימוש בשמו הפרטי ("אימאן").

המרואיינים הישראליים הצליחו להשמיע מסרים תוקפניים כלפי "האויב" הפלסטיני, להדגיש את עמידתה האיתנה של ישראל, להכחיש מידע, להתחמק מקבלת אחריות ולנסות להפחית ממידת התוקפנות הנתפסת של האירוע עליו דיברו, וכל זאת מבלי לגלוש לעימות נוקב עם המרואיינים. הם כמעט ולא הביעו חרטה או התנצלות על מעשיה של ישראל.

את הצלחתם של הדוברים הישראליים ניתן לייחס בעיקר לטקטיקות השיח שבהן השתמשו בצורה שוטפת וקולחת: הפניית שאלות רבות ומביכות למראיין, שימוש בביטויים מתוך השפה הערבית, שימוש בתכני הערוץ המראיין לביסוס טענות, ובאחד המקרים אף שלפת תמונות מפלילות. טקטיקות אלו אפשרו למרואיינים להתמודד עם הראיונות שנעשו להם מול מיליוני צופים, שהיו למעשה תחקורים הרבה יותר מאשר ראיונות גרידא.

יש לציין כי המחקר שעליו מבוסס מאמר זה לוקה בכמה חסרונות מהותיים: ראשית, כפי שכבר צוין, הראיונות שנותחו בו נלקחו מתוך ממשקי אינטרנט שאליהם הועלו על ידי גורמים מסוימים, שלפחות חלקם הם בעלי אינטרסים – נציגי הממסד הישראלי מצד אחד והרשת המשרדת מצד שני. השימוש שעשה המחקר בחומר זה נבע מהיעדרו של ארכיון ראיונות אינטרנטי ומחוסר ההיענות של רשתות הטלוויזיה הערביות לבקשות חוזרות ונשנות לספק נתונים. מחקרים עתידיים גם יצטרכו לקיים ראיונות רחבים יותר עם המרואיינים; שנית, מחקר זה התמקד בעיקר בהתנהלותם של המרואיינים ופחות בטקטיקות של המרואיינים (כגון סוגי שאלות, פניות וקטיעות) או בדינמיקות העמוקות של הראיונות; שלישית, המחקר לא דן לעומק בסיבות שמובילות את שני הצדדים – הישראלי והערבי – לקיים את הראיונות. לכן, מחקר עתידי יצטרך לכלול ראיונות עומק הן עם המרואיינים והן עם המרואיינים; רביעית, יש לסייג את ממצאי המחקר ולזכור כי רוב החברות בעולם הערבי אינן דמוקרטיות, ולכן ייתכן כי מלכתחילה לא מצופה מהמראיין לנקוט גישה ניטרלית בראיון עם "האויב" הישראלי. הדברים

נאמרים למרות שרשת "אל-ג'זירה" חרתה על דגלה את הסיסמה "הדעה והדעה האחרת". לבסוף, יש להזכיר כי מאמר זה מתייחס אל הסכסוך הישראלי-פלסטיני בלבד וכי נותחו בו ראיונות שנוהלו במהלך אירועים אלימים הנוגעים אך ורק אליו. במחקרים עתידיים ניתן יהיה לבחון את טקטיקות המרואיינים גם באירועים אחרים, כגון התייחסותם לפניית הפלסטינים לאו"ם, למלחמת לבנון השנייה ולאירועי "האביב הערבי".

הערות

- 1 מ' מונטגומרי, "הראיון החדשותי המשודר", בתוך: **תקשורת כשיח: עיונים בשפה ובמדיה: קובץ מאמרים לכבודה של פרופ' שושנה בלום קולקה**, שושנה בלום-קולקה, מיכל חמו, מנחם בלונדהיים ותמר ליבס, עורכים (ירושלים: מאגנס, 2012), עמ' 271–320.
- 2 שם.
- 3 Andreas H. Jucker, *News Interviews: A Pragmalinguistic Analysis* (Amsterdam: John Benjamins Publishing Co., 1986).
- 4 William L. Benoit, "Image Repair Discourse and Crisis Communication", *Public Relations Review*, 23 (summer 1997): pp. 177-186.
- 5 Gadi Wolfsfeld, Paul Frosh and Maurice T. Awabdy, "Palestinian Television. Covering Death in Conflicts: Coverage of the Second Intifada on Israeli and Palestinian Television," *Journal of Peace Research*, 45 (2008): pp. 401-417.
- 6 John Heritage and David Greatbatch, "On the Institutional Character of Institutional Talk: The Case of News Interviews", in *Talk and Social Structure: Studies in Ethnomethodology and Conversation Analysis*, eds. D. Boden and D. Zimmerman, (Berkley: University of California Press, 1991): pp. 93-137.
- 7 Tamar Liebes, Zohar Kampf and Shoshana Blum-Kulka, "Saddam on CBS and Arafat on IBA: Addressing the Enemy on Television", *Political Communication*, 25, (2008): pp. 311-329.
- 8 שושנה בלום-קולקה, זוהר קמפף ותמר ליבס, "לדבר עם האויב?": ראיונות עם פלסטינים בתקופת האינתיפאדה השנייה", בתוך: **למ"ד לאיל"ש: קובץ מחקרים במלאות שלושים שנה לאגודה הישראלית לבלשנות שימושית**, יצחק שלזינגר ומלכה מוצ'ניק, עורכים (ירושלים: צבעונים הוצאה לאור, 2003), עמ' 61–77.
- 9 Liebes, Kampf and Blum-Kulka, "Saddam on CBS and Arafat on IBA".
- 10 שם.
- 11 Oren Kessler, "The Two Faces of Al-Jazeera," *Middle East Quarterly* (Winter 2012): pp. 47-56.
- 12 Jeremy M. Sharp, *The Al-Jazeera News Network: Opportunity or Challenge for U.S. Foreign Policy in the Middle East?* (CRS Report for Congress, 2003).
- 13 אופיר גנדלמן, **אמצעי התקשורת החדשים והביטחון הלאומי**, ערב עיון לזכרו של זאב שיף, תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2012, <http://www.youtube.com/watch?v=ehXpK2hGGWc>.
- 14 יורם בינור, ראיון עם אביחי אדרעי על ההסברה הישראלית בערבית, **ערוץ 2**, <http://www.youtube.com/watch?v=GBW3vM79udA>, 13 באוקטובר 2007.
- 15 ראיון עם דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, יוני-יולי 2013.
- 16 Kessler, "The Two Faces of Al-Jazeera"

- 17 סימני התעתיק המובאים במחקר זה הם: – מבע המסתיים בהנגנה יורדת; – מבע המסתיים בהנגנה עולה ובעלת המשך;? – מבע המסתיים בהנגנה עולה המעידה על שאלה; מי: לה – הברה שהיגויה מתמשך; מילה – מילה הנקטעת באמצע היגויה; = – בסיום מבע ובתחילת תור אחריו מציין מבעים המתחלפים בלא הפסקה מינימלית ביניהם; [מילה] – דיבור חופף של שני דוברים; (...) – מילים לא מובנות; מילה – עוצמה גבוהה ביחס לעוצמה הכללית של הדיבור; (הערה) – הערות.
- 18 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 17 בנובמבר 2012.
- 19 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 11 בינואר 2009.
- 20 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה".
- 21 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה".
- 22 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 17 בנובמבר 2012.
- 23 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 14 בנובמבר 2012.
- 24 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה".
- 25 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 11 בינואר 2009.
- 26 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 6 בינואר 2009.
- 27 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 17 בנובמבר 2012.
- 28 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 27 בדצמבר 2008.
- 29 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 17 בנובמבר 2012.
- 30 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 14 בנובמבר 2012.
- 31 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 17 בנובמבר 2012.
- 32 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 11 בינואר 2009.
- 33 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 8 באוגוסט 2012.
- 34 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 29 בפברואר 2008.
- 35 שם.
- 36 בניגוד לטקטיקות התוכן, טקטיקות השיח אינן מאורגנות לפי מודל מחקרי קיים.
- 37 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה".
- 38 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 13 במארס 2012.
- 39 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה".
- 40 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 17 בנובמבר 2012.
- 41 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 13 במארס 2012.
- 42 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 14 בנובמבר 2012.
- 43 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה".
- 44 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה".
- 45 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 27 בדצמבר 2008.
- 46 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 11 בינואר 2009.